

Mieczysław Olechnowicz

CZYNNIKI WARUNKUJĄCE RÓŻNORODNOŚĆ
JĘZYKOWYCH STRUKTUR AKCENTUACYJNYCH

Liczne rodziny językowe świata mają różnorodne struktury akcentuacyjne, które możemy podzielić na dwa typy: typ zgłoskowy i typ morferowy.

Akcent zgłoskowy pada stale na określoną kolejną sylabę liczoną od początku lub od końca wyrazu względnie określonej jednostki prozodycznej nazywanej w polskim językoznawstwie "zestrojem akcentowym".

Akcent morfemowy pada stale na jeden lub dwa różne morfemy określonych form wyrazu lub "zestroju akcentowego".

Języki z akcentem zgłoskowym, czyli związanym z określoną zgłoską w wyrazie, możemy podzielić z kolei na kilka podsystemów w zależności od miejsca akcentu głównego w wyrazie (jednostce prozodycznej), a więc na języki z akcentem na zgłosce pierwszej (inicjalnym), na zgłosce ostatniej (oksytonicznym), na zgłosce przedostatniej (paroksytonicznym) i na trzeciej zgłosce od końca wyrazu (proparoksytonicznym).

Do grupy z akcentem inicjalnym m. in. należą języki: fiński (suomi), estoński, karelski, węgierski, maryjski, mordwiński i język komi.

W językach tych sylaba w zależności od pozycji, jaką zajmuje w wyrazie, może mieć akcent główny, akcent poboczny i akcent słaby. Niektórzy językoznawcy sylabę z akcentem słabym nazywają nie akcentowaną.

Akcent główny pada zawsze na sylabę pierwszą liczoną od początku wyrazu. Druga zaś i ostatnia sylaba są zawsze nie akcentowane, np. fiń. *pöru* 'ziemniak', *sanoa* 'mówić'.

Jeżeli więc wyraz ma jedną, dwie lub trzy sylaby, to akcent na zgłosce pierwszej jest jedynym akcentem w wyrazie. Przy wyrazach cztero- i więcej zgłoskowych na każdą nieparzystą sylabę, a więc trzecią, piątą, siódmą itd., pada akcent poboczny, sylaby zaś parzyste oraz ostatnia są nieakcentowane. Jeżeli jednak trzecia sylaba ma w wyrazie samogłoskę krótką, to wówczas akcent poboczny pada na następną sylabę parzystą, a więc na czwartą, szóstą itd., np. fiń. *lõttelemätön* 'nieposłuszny'. W wyrazach złożonych każda część składowa zachowuje swój akcent, ale pierwszy komponent wymawiany jest z akcentem głównym, drugi zaś ma cechę akcentu pobocznego¹.

Akcent zgłoskowy nie pełni żadnych funkcji dystynktywnych w zakresie morfologii lub semantyki, ale sygnalizuje granice wyrazów.

Do grupy języków z omówionym akcentem zgłoskowym inicjalnym należą również języki: czeski, łotewski, holenderski, szwedzki i inne, które miały w przeszłości akcent morfemowy, lecz w procesie rozwoju przekształciły go w akcent inicjalny z pewnymi odchyleniami od wzorca fińskiego, np. akcent poboczny pojawiający się w czeskim w wyrazach więcej niż trzyzgłoskowych pada na przedostatnią zgłoskę wyrazu, np. *nejdokonalější* 'najdoskonalszy'. W czeskim jednozgłoskowy przyimek tworzy z następnym wyrazem jednostkę prozodyczną, w której akcent główny pada na przyimek, np. *do školy* 'do szkoły'².

Do języków z akcentem zgłoskowym na ostatniej sylabie wyrazu należą bardzo liczne rodziny języków afrykańskich i azjatyckich oraz języki francuski, ormiański i inne.

Do języków z akcentem paroksytonicznym należą m. in. języki polski, hiszpański, włoski, zaś do języków z akcentem proparoksytonicznym należy macedoński. Wspólną cechą tych języków jest to, że w różnych formach tego samego wyrazu różniących się liczbą zgłosek akcent może padać na różne zgłoski, np. *Mickiewicz*, *Mickiewicza*, *Mickiewiczowi*, podobnie w macedońskim: *vodenidar* 'młynarz', *vodeniđari* 'młynarze' i *vodeniđarite* 'młynarze' z rodzajnikiem *-te*. Akcentuację morfemową mają obecnie języki: litew-

¹ Zob. S. W a l e g a, *Słownik fińsko-polski*, Warszawa 1978, s. 562; *Finsko-russkij slovar'*, Moskva 1966, s. 610.

² B. V y d r a, *Česko-polský slovník*, Praha 1953, s. 717.

ski, bułgarski, wschodniosłowiańskie, a więc rosyjski, ukraiński i białoruski, niektóre dialekty serbochorwackie oraz prawie wszystkie języki aglutynacyjne, w szczególności należące do rodziny języków tiursko-tatarskich.

W przeszłości akcent morfemowy miały języki indoeuropejskie, a więc germańskie, romańskie, bałtyckie, słowiańskie i inne. W niektórych z nich akcent morfemowy, podobnie jak w łotewskim, polskim, macedońskim, francuskim, przekształcił się w akcent zgłoskowy, w innych proces przeobrażania się akcentu z morfemowego w zgłoskowy trwa³. Świadectwem tego mogą być różne odchylenia od normy oraz akcentuacje pewnych grup wyrazów zapożyczonych, które w wielu językach, np. polskim, macedońskim, szwedzkim, zachowują zgodnie z dawną normą miejsce akcentu języka rodzimego, np. w szwedzkim, który ma akcent inicjalny, wyrazy pochodzenia łacińskiego i greckiego, zachowują akcent właściwy tym językom: *katalóg* z gr. *katalógos* 'wykaz', *korridór* z łac. *curritórium* (wł. *corridóre*), *universitéť* z łac. *universitátis* 'ogół', niem. *Universität*.

Akcent morfemowy w językach bałto-słowiańskich pełnił w przeszłości określone funkcje dystynktywne, głównie formo- i słowotwórcze.

Funkcje te, ale w znacznie zmniejszonym zakresie, akcent obecnie pełni w językach wschodniosłowiańskich, litewskim i bułgarskim⁴.

Funkcje te realizowane są w oparciu o następujące podstawowe normy panujące w tych językach:

1. Wszystkie samogłoski mogą być wyrównane wyłącznie z akcentem niezależnie od stopnia jego nateżenia oraz z odpowiednią intonacją (w języku litewskim i dialektach serbochorwackich).

2. Nie akcentowane samogłoski mogą powstawać w wymienionych językach tylko w określonym sąsiedztwie samogłoski akcentowanej,

³ Por. M. O l e c h n o w i c z, *Tendencje rozwojowe akcentu rosyjskiego*, "Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" XI, 1965, s. 91 i n.; t e n ż e, *Tendencje rozwojowe akcentu białoruskiego (na tle porównawczym akcentu rosyjskiego)*, "Slavia Orientalis" 1978, nr 3, s. 317 i n.

⁴ Por. M. O l e c h n o w i c z, *Teoretyczne zasady dystrybucji rosyjskiego akcentu wyrazowego*, Łódź 1974, s. 132; t e n ż e, *Akcent rosyjski*, Wrocław 1977, s. 162; t e n ż e, *Z zagadnień podstawy słowotwórczej*, "Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" XXVII, 1981, s. 77 i n.; t a m ż e, *System nacisku nazońnika z wytworami u belaruskaj mowy*, [w:] *Belaruskas i slavyjanskas movaznaustva*, Minsk 1972, s. 26 i n.

dwuzgłoskowego lub wielozgłoskowego wyrazu bądź tzw. zestroju akcentowego. W izolowanej postaci nie akcentowane samogłoski nie powstają, są bowiem niemożliwe do wymówienia, np. nie możemy wymówić w języku rosyjskim i białoruskim *o* bez akcentu.

W odróżnieniu od akcentowanych samogłosek, które w językach wschodniosłowiańskich są wymawiane prawie jednakowo, niezależnie od ich położenia w wyrazie lub zestroju akcentowym, nie akcentowane samogłoski wymawiane są różnie w zależności od miejsca ich położenia względem samogłoski akcentowanej.

3. W związku z powyższymi normami nie akcentowane samogłoski, a więc również i jednozgłoskowe morfemy mogą powstawać w wymienionych językach tylko w wyniku procesów derywacyjnych i zaniku w ramach tych procesów akcentu w określonych morfemach wyrazu. Jest to bardzo ważne stwierdzenie, ponieważ wynika z niego, że wyrazy zawierające nie akcentowane morfemy są wyrazami pochodnymi.

4. Zanik akcentu w wyrazie powstaje ze względu na istnienie w rozpatrywanych językach czwartej akcentuacyjnej normy, którą zdefiniować możemy w następujący sposób: wyraz lub zestrój akcentowy może mieć tylko jeden akcent główny. W określonych sytuacjach akcent zanikający może przekształcić się w akcent poboczny⁵.

O tym, jakie morfemy w procesie derywacji zachowują akcent, w jakich zaś on zaniknie lub przekształci się w poboczny, decydują akcentuacyjno-intonacyjne właściwości formantów słowotwórczych i formotwórczych funkcjonujących w omawianych językach w trojakiej postaci, a mianowicie: stale akcentowanych, stale nie akcentowanych bądź jako akcentowane lub nie akcentowane, w zależności od różnych czynników, np. od morfologicznej struktury podstawy słowotwórczej, od sposobu derywacji, od typu akcentu i intonacji podstawy słowotwórczej bądź od dystynktywnej funkcji formantu.

Samogłoska *o* w językach wschodniosłowiańskich wymawiana jest zawsze z akcentem, w języku zaś litewskim z akcentem i intonacją cyrkumfleksową, ponieważ jest samogłoską długą. Pełniąc natomiast funkcję spójki (interfiks) *o* w językach wschodniosłowiańskich występuje w funkcji nie akcentowanej, zaś w języku litewskim w funkcji akcentowanej z intonacją akutową: *kind*, ale *kino*-

⁵ Por. M. Olechnowicz, *Normy pobočnogo udarenija v russkom jazyke*, "Przegląd Rusycystyczny" 1979, z. 2 (6), s. 15 i n.

tedr, w litewskim zaś złożeniu *dirvòžemis* 'grunt', w którym ó z akutem jest spójką łączącą dwa wyrazy *dirvà* 'pole', *žėmė* 'ziemia'. W funkcji natomiast wykrzyknika litewskie o występuje z intonacją cyrkumfleksową: *ò, kaip gražu* 'o, jak pięknie'.

W zapożyczeniach litewskie o jest krótkie i ma intonację oznaczaną znakiem gravis: *Vòlga, Japònija, òslas* 'Oslo'.

Podobnie rosyjski formant -ok jest akcentowany, jeżeli pełni funkcję pomniejszającą, natomiast, gdy pełni funkcję realnoznaczeniową, jest nie akcentowany, np. *les*, ale *lesók, leská, leskú* itd., natomiast wyraz *podlėsok, podlėska, podlėsia* z wyrażenia przyimkowego *pod lėsom* został utworzony za pomocą formantu -ok, występującego w funkcji nie akcentowanej. W związku z tym derywat zachował akcent podstawy słowotwórczej *pod lėsom - podlėsok*.

Z przedstawionych rozważań wynika, że prozodia w rozpatrywanych językach jest ściśle związana z określonymi morfemami (formantami) i w związku z tym ma wyraźny morfologiczny charakter, który przejawia się w językach wschodniosłowiańskich i litewskim w kolumnowym, czyli pionowym jej rozmieszczeniu na jednym lub dwóch morfemach, czyli że jest jedno- lub dwumorfemowa.

Bardzo często akcent jest dystynktywnym uzupełnieniem różnego rodzaju morfemów słowotwórczych i formotwórczych i dlatego Jerzy Kuryłowicz nazywał akcent półmorfemem.

Jeżeli akcent przy odmianie przesuwają się z jednego morfemu na drugi, przyjęto mówić wówczas o jego ruchomości. W rzeczywistości występuje tu zjawisko zanikania akcentu w procesie złożenia morfemów, z których każdy ma przed złożeniem własny akcent.

Wyrazy z tzw. ruchomym, czyli dwumorfemowym akcentem mogą być podzielone ze względu na ich budowę morfologiczną na kilka grup:

1) akcent w odmianie rzeczowników utrzymuje się na przemian na rdzeniu i końcówce wyrazu dwumorfemowego, np. *golovy* D. l. poj. i *gólovy* M. l. mn.; lit. *rankà* M. l. poj. 'ręka' i *ranka* W. l. poj.;

2) akcent w odmianie rzeczownika trójmorfemowego utrzymuje się na przemian na przyrostku i końcówce, np. *morják* M. l. poj., ale *morjákà* D. l. poj.; *malūnas* M. l. poj. 'młyn' i *malūnù* N. l. poj. 'młynem';

3) akcent w odmianie wyrazu trójmorfemowego utrzymuje się na przemian na rdzeniu i końcówce, przyrostek jest nie akcentowany, np. *nóvost'* M. l. poj. i *novostěj* D. l. mn., *siuvinyš* M. l. poj. 'wyrób krawiecki' i *siuvinio* D. l. poj.;

4) akcent w odmianie rzeczownika czteromorfemowego utrzymuje się na przemian na przedrostku i na końcówce; rdzeń i przyrostek są nie akcentowane, np. *apmušalas* M. l. poj. 'obicie' i *apmušalaž* M. l. mn. 'obicia'.

W innych częściach mowy akcent dwumorfemowy może mieć inny układ, np. ros. *sbeǵat* i *sbeǵdt*, *vynosit* i *vynosit'* - akcent symbolizuje różny aspekt; *própast* i *propást*; *pódat* i *podát* - akcent ułatwia odróżnianie rzeczownika od czasownika itp.

Wśród języków z akcentem morfemowym specyficzne miejsce (pośrodku pomiędzy akcentem zgłoskowym a morferowym) zajmują języki aglutynacyjne, w których morfemy są dodawane kolejno do poprzednich. Akcent w tych językach zachowuje zawsze morfem ostatni, akcent zaś poprzedniego morfemu zanika, zgodnie z normą według której w wyrazie może być tylko jeden akcent główny, np. kazach. *arǵ* M. l. poj. 'piła', *arǵǵ* C. l. poj. 'pile', *arǵǵar* M. l. mn., 'piły' i *arǵǵarǵǵ* C. l. mn. 'piłom'⁶.

Przeobrażeniom akcentowym w językach słowiańskich i litewskim towarzyszy zjawisko wahań akcentowych wywołanych okolicznością, że zmiany akcentuacyjne nie mogą nastąpić od razu na całym obszarze danego języka. Początkowo następuje chwiejna akcentuacja w wyrazie, czyli powstaje tzw. "dublet akcentuacyjny". Szczególnie duża ilość tych dubletów występuje w językach wschodniosłowiańskich, w których zachodzi stałe przekształcanie akcentu morfemowego w zgłoskowy. Zjawisko to występuje też w języku serbsko-chorwackim, który przesunął swój akcent o jedną zgłoskę do przodu we wszystkich wyrazach, a ponadto w polskim, gdzie znaczna część zapożyczeń głównie pochodzenia łacińskiego i greckiego zachowała rodzimy akcent właściwy dla struktury akcentu morfologicznego. Ten dawny akcent jest stale zastępowany przez akcent paroksytoniczny.

Czas trwania wymienionych dubletów akcentuacyjnych może być podzielony na kilka etapów. W pierwszym okresie zaraz po powstaniu nowy akcent uznawany jest za niepoprawny. W następnej fazie nowy akcent - ze względu na jego szeroki zakres - uważa się za poprawny i przyjmuje się wtedy chwiejny akcent za zgodny z normą. W ostatniej fazie jedynie nowy akcent uznaje się za poprawny, dawny zaś za błędny i przestarzały.

⁶ Por. A. A. Reformat'skij, *Vvedenie v jazykoznanie*, Moskva 1967, s. 270 i n.

Jerzy Kuryłowicz, który pierwszy zwrócił uwagę na związek akcentu z morfemem⁷, wypowiadał pogląd, że nie jest możliwe dokładne zbadanie akcentu bez uwzględnienia budowy morfologicznej wyrazu, natomiast dokładny opis gramatyki, jak udowodniła praktyka, jest zupełnie możliwy bez uwzględnienia akcentuacji.

Warto jednak wskazać, że nieznanomość złożonych zjawisk bałto-słowiańskiej prozodii doprowadziła do powstania w opisach omawianych języków licznych kontrowersyjnych poglądów, twierdzeń i hipotez interpretujących różne zjawiska językowe nie z pozycji języków z akcentem morfemowym, ale z pozycji języków z akcentem zgłoskowym. Ułatwiała to przenoszenie poglądów obszerna literatura naukowa dotycząca tych języków. Kontrowersyjne i jednocześnie błędne, moim zdaniem, interpretacje dotyczą następujących zagadnień i poglądów:

1) zagadnienia podstawy słowotwórczej wyprowadzanej na wzór języków z akcentem zgłoskowym od nie występującego w słowotwórstwie bałto-słowiańskim pnia wyrazu zamiast konkretnej formy wyrazu bądź konkretnego wyrażenia przyimkowego lub wypowiedzenia⁸;

2) poglądu o rzekomym braku akcentu w wyrazach niesamodzielnym, głównie jednozgłoskowych przyimkach, spójnikach, partykułach;

3) zagadnienia rzekomego występowania w języku nie akcentowanych samogłosek, np. samogłoski *o*;

4) poglądu o rzekomym ściąganiu lub przenoszeniu akcentu z jednego morfemu na drugi, czyli tzw. ruchomości akcentu zamiast zjawiska zanikania akcentu w procesie złożenia morfemów, z których każdy ma własny akcent;

5) błędnego twierdzenia, że wszystkie przyimki mogą pełnić lub pełnią w procesach słowotwórczych funkcje przedrostków⁹, co

⁷ J. K u r y ł o w i c z, *Do metodyki badań akcentowych*, [w:] *Esquisses linguistiques*, Wrocław 1960, s. 233 i n.

⁸ M. O l e c h n o w i c z, *Zagadnienie podstawy słowotwórczej w języku rosyjskim*, "Język Rosyjski" 1981, nr 2, s. 73 i n.; t e n i e, *Z zagadnień podstawy słowotwórczej*, s. 81 i n.

⁹ J. K a l i s z a n, *O nekotorych faktorach, svidetelstvujusčich o roste prefiksacii v sisteme obrazowanija imën prilagatelnych v sovremennom russkom jazyke (na materiale prilagatelnych s pristavkami predložnogo proischoždenija)*, "Slavia Orientalis" XXVIII, 1979, nr 2, s. 251 i n.; M. O l e c h n o w i c z, *Derywacja tak zwanych przymiotników przedrostkowych w języku rosyjskim*, "Język Rosyjski" 1980, nr 5, s. 281 i n.; t e n i e, *Słowotwórcze funkcje przyimków i przedrostków (Studium porównawcze)*, "Slavia Orientalis" XXIX, 1980, nr 1/2, s. 211 i n.

proceeds to the incorrect counting of them as morphemes of word-formation instead of the basis of word-formation, e.g. *za rekój* - *zaréð'e*; *bez golóv* - *bezgolóvuj*;

6) introduction to the description of language types of word-formation not occurring in the reality of the language, e.g. counting the word *Zakavkáz'e* to the type of prefixal-suffixal instead of suffixal;

7) different interpretation of the role and place of the secondary accent in the Russian language and other problems¹⁰

Uniwersytet Łódzki

Мсьцислав Олехнович

ФАКТОРЫ ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ РАЗНООБРАЗИЕ АКЦЕНТУАЦИОННЫХ СТРУКТУР

In the article the types of accentual structures in different language families are distinguished and their functional characteristics in synchronic and diachronic plans are examined. Critically discussed is the generally accepted in science theory of the function of the primary and secondary stress, as well as the theory of the doublets in its development.

After a review of the existing in linguistics theories of stress in Baltic and Slavic languages the author gives a list of incorrect interpretations, to which he refers: 1) the generally accepted in science way of distinguishing the word-formational basis; 2) the treatment of service words as unstressed morphemes; 3) the distinction of unstressed vowels in the phonetic system; 4) the explanation of the nature of the primary stress; 5) the understanding of all prepositions as word-formational morphemes; 6) the explanation of the role of the secondary stress in the Russian language.

¹⁰ L. O s s o w s k i, *Sovremennoe russkoe pobocznoe udarenie v svete slovesnogo udarenija*, "Studia Rossica Posnaniensia" 1970, z. 1, s. 141-146; t e n ż e, *Współczesny rosyjski akcent poboczny*, "Rocznik Slawistyczny" XXXI, 1970, cz. 1, s. 3-11; por. M. O l e c h n o w i c z, *Normy pobocznego udarenija...*; t e n ż e, *Struktura russkich kompozitov i ich akcentuacija*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego" 1976, seria I, z. 109, s. 3 i n.; t e n ż e, *Derivacionnaja struktura russkich abbreviatur i ich proischożenie*, "Studia Rossica Posnaniensia" X, 1978, s. 171 i n.